> For one thing, what would possess Pharaoh's daughter to give an endangered child a name that pretty much calls him out? I can imagine the conversation at the dinner table:
>
> Pharaoh: Who's the kid?
> Daughter: Oh, he's my son. You were so busy I didn't want to be a bother.
> P: What's his name?
> D: ... uh .... "drew him out".
> P: Of what?
> D: ... <mumbles> ...
> P: Excuse me?
> D: Water ... I think ... I can't remember exactly.
>
> As puzzling as the idea is that Pharaoh's daughter knew enough Hebrew to give Moses his ill-advised name in the first place, it simply stretches the imagination to think that she would give a child a Hebrew name, even if she actually knew Hebrew (which is unlikely) (s. 27).

I boken finns också ett flertal klargörande tabeller, till exempel den på sida 67 som visar skillnaderna mellan hur plågorna beskrivs i 2 Mos., Ps. 78 och Ps. 105, eller den på sida 77 som illustrerar hur olika teologiska traditioner vävts samman i 2 Mos. 11–13, och genomgående varvas kreativa sätt att presentera bokens innehåll med seriösa diskussioner av de tolkningsproblem som Guds handlande ofta ställer en (inte minst evangelikal) kristen inför. Boken har endast ett fåtal fotnoter, men avslutas med en lista av rekommenderad litteratur för fördjupning.

Sammantaget är detta en mycket läsvärd introduktion till Andra Moseboken. Jag kommer på mig själv att sitta och le flertalet gånger åt de kvicka och underfundiga formuleringarna. Humorn gör boken lättillgänglig, samtidigt kan den också innebära ett störningsmoment. Den som har lyssnat på podcasten kommer känna igen tonen, men boken förutsätter alltså att läsaren kan hantera både satir och självironi. Bokens huvudsakliga styrka ligger dock precis här, att genom ett vardagligt språk och i ett både behändigt och prisvärt format väcka läsarens intresse för en antik, komplex bibelbok och inspirera till vidare fördjupning. Med detta lyckas Enns utomordentligt väl, och jag ser fram emot att läsa fler böcker i denna serie.

David Davage
Docent, Umeå
DOI: 10.51619/stk.v99i3.25387

K.G. Hammar. *Bokstaven dödar men Anden ger liv: Om religion som konstart eller tillvarons poesi*. Stockholm: Stockholms domkyrkoförsamling. 2023. 38 s.

En jubilar kan föräras en festskrift – eller förära sina läsare en egenskriven festskrift. Det senare gjorde ärkebiskop emeritus K.G. Hammar i samband med sin åttioårsdag senvintern 2023. En födelsedagsföreläsning i Storkyrkan i Stockholm resulterade i en förvisso tunn bok, men det är en bok med synnerligen hög densitet, utgiven av den till storkyrkoförsamlingen knutna Katedralakademin. Boken med titeln *Bokstaven dödar men Anden ger liv* är en exposé över ett innehållsrikt liv och texten omfamnas av de levande och talande träd som följt människan K.G. Hammar från barndomens nyfikna pojke i skogsgläntan i skånska Norra Rörum till den pensionerade ärkebiskopen som genom teologisk insikt på gamla dar kommit ut som klimataktivist. På de knappt fyrtio sidorna text ryms spåren av ett åttioårigt liv – tillbakablickar som bitvis går så djupt att himlarymder öppnas även inåt genom de där väldiga trädkronorna.

Hammars utgångspunkt, det han kallar sitt "Introitus", är tesen att det aldrig uppstod samma tydliga konflikt mellan den framväxande vetenskapen och den konstnärliga världen som det gjorde mellan vetenskap och religion. Men det finns andra sätt att se på religion än genom motsättningens förutsatta oföränderlighet av rätt och fel, och det försöker Hammar fånga genom undertiteln

Om religion som konstart eller tillvarons poesi. Med ett personligt tilltal beskriver Hammar hur vägar öppnats och hur insikter drabbat honom. Den unge lundastudenten Hammar vägde en gång mellan studier i teologi och studier i litteraturhistoria och han visar hur hans övertygelse, även som prästson och blivande präst, snart blev att kunna läsa Bibeln på samma sätt som profan litteratur. Alla uppsatser han skrev och även avhandlingsarbetet berörde detta, och för Hammar själv kom den narrativa läsarten av bibliska texter att stå i centrum. Han nämner åren i Sydostasien efter doktorsexamen och tiden efteråt när han fick ansvar för den praktiska prästutbildningen i Lund som ytterligare ingångar till en tolkande och hermeneutisk teologisk förståelse och snart landar han i det möte som kommit att påverka honom allra mest i både livet och tanken: mötet med Dag Hammarskjöld (1905–1961) och hans *Vägmärken* (1963). När Hammarskjöld vacklar i sin tilltro till Förenta nationerna som organisation nedtecknar han ett vägmärke om att det är en *idé* han tjänar, inte den bristfälliga skapelse som förkroppsligar idén. Detta tar Hammar fasta på när han redan tidigt erfar samma bristande tilltro till Svenska kyrkan som organisation – att det är en idé han tjänar. På sin fortsatta vandring genom kyrkans skikt och hierarkier har Hammar sökt dess bakomliggande idé i mystikens erfarenhetsvärldar, den som kan anas genom konstens bortomspråkliga uttryck och tillvaron som ett poetiskt tilltal. Hammars dröm om att ett sekulariserat Sverige skulle hitta det frigörande i hans oförtröttliga försök att komma bortom en meningslös bokstavstolkning och hitta tillvarons många öppenheter, konstaterar han, är en dröm som knappast gått i uppfyllelse. Men många av oss som vandrat där bredvid och också erfarit motströmmens möda kanske någonstans kan förstå att denna dröm aldrig går att förverkliga utan att något *viktigt*, något *annat* mister sin sprängkraft. För vad händer om det profetiska motståndet blir till huvudfåra?

När Hammar lämnar sitt personliga ”Introitus” och fördjupar sin tes om hur religionen står nära det konstnärliga och poetiska uttrycket utgår han från dualismen mellan den religiösa tradition som låser fast strukturerna, tankarna, bilderna och bokstaven och den tradition som i stället låter mellanrummen stå öppna för förnyelse och förvandling. Om den förra i sin struktur kan alliera sig med makten visar Hammar med sin mystika väg hur den senare, apofatiska förståelsen av språk och bilder kunnat överleva och vara ett motgift genom kyrkans historia. Språket är både en tillgång och ett hinder, men med metaforernas hjälp kan vi komma bortom det hindrande i språket. Samtidigt pekar Hammar genom sin engelske kollega Rowan Williams och teologen Nicolaus Cusanus (1401–1464) på risken med att också metaforerna stelnar och mister bärkraften att öppna och synliggöra det okända. Hammar uppmanar till en bibehållen apofatisk grundförståelse där språket och metaforen tillsammans kan skapa mellanrum för erfarenhet och tolkning av gudsrelationen. Det är här som ett släktskap uppstår mellan teologi och konst – ett släktskap i hur en öppenhetens existentiella mening kan skapas i möte och tolkning. Förstår vi religion som en konstart bland andra konstarter ges oss en större och vidgad verklighetsuppfattning bortom den konflikt mellan vetenskap och religion som Hammar benämner som en förenklad misstolkning.

När Hammar söker sina livsspår får också befrielseteologins upptäckt av hur den lilla livsberättelsen ryms i den stora berättelsen en självklar plats i tolkningen. Med en befrielseteologi som lyfter de lägstas perspektiv kan Hammar synliggöra hur det i dag är de hotade arterna, den biologiska mångfalden och ekosystemen som ropar högst; berättelser han vill inkludera i den teologiska diskursen. I den geologiska tidsålder vi befinner oss, antropocen, har människan med sitt levnadssätt skapat ett klimatnödläge där hennes ursprungliga blick av förundran ersatts av ett kalkylerande habegär. Men med bilden av religion som konstart vill Hammar lyfta

just en livshållning som bottnar i förundran, och hans ärende är att religionen faktiskt kan bidra till ett kreativt arbete för klimatet. Genom sin egen djupa relation till den mystika livsförståelsen och genom sin läsning av tänkare som Hammarskjöld, Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955) och Martin Buber (1878–1965) ser Hammar ett *Du* inte bara i sin mänskliga Nästa utan i lika stor utsträckning i den alltmer plågade naturen. Den klimataktive Hammar argumenterar för att den nödvändiga omställning hela mänskligheten står inför kanske inte i första hand ska handla om en teknisk omställning, eftersom den kan få oss att ”köra på som vanligt”. I stället handlar det, menar Hammar, om en andlig omställning, om det som på djupet kan förändra vår mänskliga självbild och få oss att förstå hur vi alla är relationsvarelser i en planetär gemenskap av samhörighet, helhet och tillhörighet. Religionens bidrag till denna klimatomställning kan handla om att våga färden mot det okända. Ett sekulärt samhälle måste se bortom religionens negativa sidor men religionen själv, kyrkan och teologin måste också vistas i och öppna vägar mot det okända, mot det mystikerna kallar väglöst land.

Åttioåringen summerar sina livsvägar och öppnar sig genom en mystik livsförståelse mot den klimatkris som är en av vår samtids mest avgörande frågor. I förordet skriver domkyrkoteolog Normunds Kamergrauzis och domprost emeritus Hans Ulfvebrand om Hammar att han som ärkebiskop skapat ett unikt språk för förståelsen och förkroppsligandet av religion. Det gör Hammar också i sin födelsedagsföreläsning med klimatfrågan som fond.

Där Hammar som barn ser himlen genom trädkronorna och där han som vuxen kramar en stam är han med poeten Carl-Erik af Geijerstams (1914–2007) ord *öppen och intig*, blir han *susande genomsläppt*.

Kristina Nielsen-Jerneck
TK, Lund
DOI: 10.51619/stk.v99i3.25388

Tord Fornberg (red.). *Katolsk studiebibel: Bibel 2000 med katolska kommentarer*. Stockholm: Veritas. 2022. 3 496 s.

”Tolkningen av Skriften och kyrkans tro överlämnas inte åt den enskilde utan sker under läroämbetets ledning.” Så står det i fotnoten till Joh. 14:26 i *Katolsk studiebibel*. Det skulle kunna stå som överskrift till hela denna utgåva, där den enskilde läsaren hänvisas till det katolska läroämbetets uttolkning av bibeltexterna. Jag vill i denna recension diskutera några av *Katolsk studiebibels* kännetecken, utan att egentligen uttala mig om hur de tolkningar den företräder är filologiskt eller exegetiskt rimliga. På en gång vill jag säga att detta är en utgåva som verkligen fyller en lucka på svenskt språkområde och som borde vara av intresse för människor långt utanför den romersk-katolska kyrkans domäner.

Redan 2020 utkom en utgåva av Nya testamentet med titeln *Katolsk studiebibel* på förlaget Veritas, och nu har samma förlag, i samarbete med Stockholms katolska stift, gett ut hela Bibeln med ”katolska kommentarer”. Dessa har utarbetats av Emanuel Sennerstrand och granskats av Tord Fornberg och Gösta Hallonsten. Utgåvan är baserad på Bibelkommissionens översättning, den som vanligen går under namnet Bibel 2000. Men inte bara Bibelkommissionens översättning av bibeltexterna ingår i *Katolsk studiebibel* utan även dess fotnoter. Därutöver har utgåvan ett förord samt inledningar till varje bibelbok.

I förordet framhåller redaktören Tord Fornberg att de katolska fotnoterna, som betraktar bibeltexterna ur katolsk läromässig synpunkt, är avsedda att komplettera Bibelkommissionens fotnoter, som betraktar texterna ur bibelvetenskaplig, historisk-kritisk synpunkt. Utgåvan har alltså en dubbel fotnotsapparat, där Bibelkommissionens fotnoter är placerade under brödtexten och de katolska fotnoterna i marginalen. Rent visuellt ramar fotnoterna alltså in bibeltexten, men